

De tanden van de waterwolf

De rol van de turfwinning bij het ontstaan van het Haarlemmermeer in de vijftiende eeuw¹

Inleiding

Petra J.E.M. van Dam

81

In 1589 klaagde Rijck Jansdochter, een 85-jarige boerin uit Burgerveen, over de afbraak van haar landerijen door het watergeweld. Haar landerijen waren gelegen aan de zuidoostoever van het Haarlemmermeer. Nog geen 40 jaar geleden had zij vanaf haar landerijen, over het riet heen kijkend, de Grote Kerk van Haarlem nog kunnen zien. Maar inmiddels lagen haar eigendommen grotendeels in het meer. Ter vergelijking een citaat uit een krantenartikel over de uitbreiding van Schiphol in de Haarlemmermeerpolder anno 1995: "De inwoners van het gehucht Boesingerliede (68 huizen) in de Haarlemmermeer werden gisteren overvallen met het bericht dat een nog onbekend aantal woningen moet wijken voor de aanleg van een vijfde start- en landingsbaan.²

Nu is er uiteraard geen direct verband tussen de bedreiging die de uitbreiding van Schiphol in de Haarlemmermeerpolder thans vormt voor de omliggende dorpen en de bedreiging die het Haarlemmermeer in de late middeleeuwen vormde voor het voortbestaan van de oeverdorpen – door de alsmar voortschrijdende oeverafkalving. Wel hangt vermoedelijk de vernieuwde belangstelling voor de turfwinning, zoals die bleek uit de enorme respons op de studiedag over turfwinning voor 1530, samen met het moderne milieubewustzijn en de zorg voor het landschap.³ De vragen die door Gerard van de Ven en mij voor deze studiedag geformuleerd waren zijn de volgende:

- Was men zich in de middeleeuwen bewust van de landschappelijke gevolgen van de turfwinning?
- Hoe reageerde men daarop, met name wat gebeurde er om die gevolgen te voorkomen?
- Hoe ging men met het nieuwe landschap om?

Toegespijst op het veengebied rond het voormalige Haarlemmermeer luidt hier de vraag, in hoeverre de vergroting van de meren samenhangt met de dynamiek tussen het overheidstoezicht en de economische ontwikkeling. Dit thema wordt behandeld aan de hand van de volgende vragen:

1. Hoe ontwikkelde zich de vergroting van de meren tussen IJ en Rijn voor 1530?
2. Was was de rol van de turfwinning?
3. Wat waren de beheersreglementen voor het landschap in dit gebied?
4. Hoe was het toezicht op de naleving van de regels geregeld?
5. Hoe is de ontwikkeling van het toezicht te verklaren vanuit de maatschappelijke ontwikkelingen?

De visie op het ontstaan van het Haarlemmermeer is tot nu toe gebaseerd op het negentiende-eeuwse standaardwerk van de waterbouwkundige Ramaer. Geïnspireerd door het onderzoek van Werner, Augustijn en Leenders vul ik deze visie met name voor de vijftiende eeuw aan en vraag ik aandacht voor de invloed van commercialisering en het staatsvormingsproces. Daarbij wordt gebruik gemaakt van nieuw beschikbaar gekomen archiefbronnen, onder andere

¹ Mijn dank gaat uit naar M.H.V. van Amstel-Horák, P.M. van Dam, B.J. Ibelings en J.J. Pilon die met hun kritiek hebben bijgedragen aan het totstandkomen van dit artikel.

² Gemeentearchief Haarlem, Inventaris Enschede II, inv. nr. 1065, oude nummering b2 Stukken van of ontvangen door schout Willem Jansz. Verweer om attestaties in Aalsmeer te verkrijgen over het doorslaan van de Haarlemmermeer 1589, f 2v; *Trouw* 12 februari 1995, 'Deel gehuchtje wordt gesloopt, maar de mensen weten nog niets'.

³ Wereldwijd is er zelfs een specialisatie in opkomst die zich milieugeschiedenis noemt. Amerika, India en Duitsland lopen voorop. De geografen waren al eerder op dit spoor. A.W. Crosby, 'The past and present of environmental history' in: *American History Review* 100 (1995); D. Worster, 'The two cultures revisited: environmental history and the environmental sciences' in: *Environment and History* 2, 1, (1996) 3-14; I.G. Simmons, *Changing the face of the earth. Culture, environment, history* (Oxford 1989); A. Andersen, 'Umweltgeschichte in Deutschland' in: *Netwerk, contactblad van de stichting Net Werk voor de geschiedenis van hygiëne en milieu* 50 (1996) 8-11.

dankzij de toegang op de protocollen (notulen van bestuurshandelingen) van het Hoogheemraadschap van Rijnland, vervaardigd door Sloof.⁴

De groei van de meren tussen IJ en Rijn voor 1530

In de literatuur wordt de vergroting van de meren tussen IJ en Rijn, kortweg het ontstaan van het Haarlemmeer, in verband gebracht met oeverafkalving. Dit werd aan de kant van het water veroorzaakt door de dagelijkse golfbeweging en opwaaiing, aan de kant van het land was de turfwinning een belangrijke factor. Technisch gezien zat dat ongeveer zo in elkaar: Door erosie van de dagelijkse golfslag sleet het veen langzaam af. Aan de zijden waar doorgaans de wind op stond nam het veen dus het snelst af, in het onderhavige geval in het noord- en zuidoosten. De erosie werd bevorderd door opwaaiing. Dit verschijnsel treedt op bij lang aanhoudende wind. Ten gevolge van de windwrijving wordt het water opgestuwd hetgeen leidt tot waterstandsverhoging. Daarbij wordt de waterstand hoger naarmate het water ondieper is.⁵ Door turfwinning nu ontstonden als het ware gaten in het weefsel van het veenkussen: De turfpetten zelf waren hierbij van het grootste belang. Dat waren de langgerekte putten die ontstonden bij de winning. Daarnaast waren ook de watergangen, aangelegd voor ontwatering en turftransport, een factor. Het veenweefsel kent zijn samenhang vooral door horizontale bindingen. Met de gaten verloor het derhalve geheel zijn samenhang. Als er vervolgens bij stormachtig weer flinke krachten werden uitgeoefend op de randen, konden bestaande scheuren snel groter worden en lieten er brokken los. Soms waren die brokken zo groot dat ze met struiken en al drijvende eilandjes vormden die nog lang over het water zeilden. Volgens historisch-geografen heeft zich dit in de mythevorming over het Haarlemmeer vaker voorgedaan dan men nu voor mogelijk houdt, echter waterbouwkundigen hebben hier praktijkervaring mee.⁶

Hoe verliep nu het tempo van de uitbreiding van het meeroppervlak? Alle literatuur hierover gaat terug op de berekeningen van Ramaer. Voor de periode na 1540 kunnen we dit standaardwerk goed volgen. Ramaer kon als civiel ingenieur goed omgaan met cijfers en kaarten en zijn berekeningen gelden als heel nauwkeurig, zoals door later onderzoek is bevestigd. Werner heeft aangetoond dat Ramaers berekeningen voor de zestiende eeuw in overeenstemming waren met de kaart van Jacob van Deventer van Holland uit circa 1540. Deze kaart was Ramaer niet bekend, maar de kaart van Van Deventer had waarschijnlijk de kaarten die hij gebruikte beïnvloed. Schmal en Stol hebben enige berekeningen nagetrokken voor de Rietwijker polder in de noordoost hoek van het Haarlemmeer en het beeld van Ramaer bevestigd.⁷

Oorspronkelijk lager tussen IJ en Rijn een aantal veenmeren, waarvan eind veertiende eeuw de belangrijkste waren: het Spieringmeer, het Oude Haarlemmeer en het Leidsemeer. Rond 1500 vloeiden die samen in het Haarlemmeer doordat de tussenliggende landstroken die inmiddels zeer ver geërodeerd waren, doorbraken. Tot in de 17e eeuw groeide het meer vervolgens flink, daarna kwam de uitbreiding tot stilstand en in 1852 werd het ingepolderd. Ramaer heeft zijn uitgebreide berekeningen over de omvang van het Haarlemmeer op diverse tijdstippen op kaart gezet. Zijn bronnen bestonden uit authentieke kaarten, de morgenboeken die bijgehouden zijn voor het Hoogheemraadschap van Rijnland en een register met verwijzingen naar vergunningen voor het verminderen van het morgental.⁸ De morgenboeken beginnen in 1544 en zijn te beschouwen als de voorgangers van het kadaster. De opgaven van het grondoppervlak zijn redelijk betrouwbaar, hoewel bij gebruik van deze bronnen het volgende van belang blijft. In de middeleeuwen werd in de morgenboeken vaak niet de grondoppervlakte als zodanig genoteerd, maar een soort verhoudingsgetal dat de bijdrage aangaf waarmee het perceel grond bijdroeg in de waterschapskosten van het dorp. Van Amstel noemt dit getal de 'quote'. Hierin was, naar mijn vermoeden, de kwaliteit van de grond verrekend. Hoe de gebruikte zogenaamde 'gevouwen morgen' samenhang met het evenzeer abstracte 'morgental,' waarmee de Rijnlandse dorpen aan het eind van de zestiende

4 J.C. Ramaer, 'De omvang van het Haarlemmeer en de meren waaruit het ontstaan is op verschillende tijden voor de droogmaking' in: *Verhandelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afdeling Natuurkunde* dl. 29 (Amsterdam 1892); J.W.H. Werner, Haarlemmeer, 17e en 18e-eeuwse voorstellen tot droogmaking. Een historisch-geografische studie en inventarisatie van kartografische bronnen (doctoraal scriptie Amsterdam 1979/81), samengevat in: Idem, 'Haarlemmeer, plankaarten van vroeg-17e-eeuwse droogmakingsvoorstellen' in: *Caert-Thresoor* 10 (1991), 1-12, ; B. Augustyn, *Zeespiegelrijzing, transgressiefasen en stormvloedlen in marietiem Vlaanderen tot het einde van de XVIde eeuw; een landschappelijke, ecologische en klimatologische studie in historisch perspectief*, 2 delen, Algemeen Rijksarchief Brussel (Brussel 1992); Idem, 'De evolutie van het duinecosysteem in Vlaanderen in de middeleeuwen: antropogene factoren versus zeespiegelstijgingstheorie' in: *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 13 (1995) 9-19; K.A.H.W. Leenders, *Verdwenen vennen. Een onderzoek naar de ligging en exploitatie van thans verdwenen vennen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad 1250-1750* (Wageningen 1989).

Onlangs werd de groei van het Haarlemmeer merkwaardigerwijze gekoppeld aan de laatmiddeleeuwse transgressie, hoewel de transgressietheorie door de meeste historisch-geografen verlaten is. J. de Vries and A. van der Woude *Nederland 1500-1815; de eerste ronde van moderne economisch groei* (Amsterdam 1995), p. 34, 37-40; vgl. G. van de Ven, *Leefbaar laagland* (Utrecht 1993), 33; De inhoudsopgave van de protocollen 1444-83 is in typescript met index beschikbaar via het Hoogheemraadschap, een publicatie van de reeks 1444-1519, aansluitend op de Dingboeken van Van der Gouw 1520-1557, is in voorbereiding.

5 Voor de achtergrond en een verklarende tekening van opwaaiing zie J.D. van der Tuin, 'Studies naar het ontstaan van stormvloedlen' in: *TVW* 5, 1 (1996).

6 Vgl. *Tegenwoordige Staat van Holland* 164 en de voorbeelden in Ramaer, 'De omvang' 83 uit het Haarlemmeer-Boek van Jan Adriaansz. Leeghwater, 1641; G.J. Borger, 'Draining-digging-dredging; the creation of a new landscape in the peat areas of the low countries' in: J.T.A. Verhoeven (red.) *Fens and bogs in the Netherlands: vegetation, history, nutrient dynamics and conservation*, 131-171. Ir. J.J. Pilon deelde mee zelf gezien te hebben hoe in de Nieuwkoopse plassen een brok veen met enige berken erop ter hoogte van het Oostjespad afbrak en wegzeilde.

7 Werner, Haarlemmeer; H. Schmal en T. Stol, 'Vorming en omvorming van de polder Rietwijkeroord' in: A.O. Kouwenhoven e.a. (red.) *Geplaatst in de tijd. Liber Amicorum prof.dr. Heslinga* (Amsterdam 1984), 320-344.

8 Volgens vriendelijke mededeling van Van Amstel-Horák was dit register OAR inv. nr. 10310, identiek met 11503: Register der ambachten, polders en gehuchten ter quohiere van Rijnland ... met uitduiding der remissien welke sints der jare 1549 aan vele derzelven verleend zijn (1820).

eeuw bijdroegen in de Rijnlandse lasten, dient nog uitgezocht te worden.⁹ Voor de zestiende eeuw berekende Ramaer dat de afslag aan de westkant van de meren maxima bereikten van zo'n 20 ha per dorp, aan de oostkant zelfs tot 244 ha per dorp.¹⁰ De bijnaam 'Waterwolf' voor het Haarlemmermeer behoeft zo geen uitleg meer. Ramaer zat voor de middeleeuwen met een probleem, want hiervoor had hij eigenlijk geen cijfers of kaarten. Daarom heeft hij het groeimodel dat hij uit zijn berekeningen haalde, met een kleine correctie, teruggeprojecteerd in de tijd en de schaarse informatie die uit de literatuur bekend was hierin verwerkt. De correctie op het groeimodel hing samen met de verandering van één variabele, namelijk het effect van winderosie en golfslag. Ramaer ging ervan uit dat winderosie de belangrijkste factor bij de oeverafslag was, dus het gedurig en gestaag slijpen van het kabbelende water aan de zachte veengrond. Daarnaast trad er vooral bij zwaar weer golfslag op. De golfslag neemt bij vergroting van het oppervlakte van het meer evenredig toe. De opzweeping van het water door de wind neemt namelijk toe, naarmate de wind een langer traject krijgt waarover hij vat krijgt op het water. Ramaer stelde dat, toen de meren nog kleiner waren, de golfslag minder erg was en de aanval op de oevers minder zwaar. Kortom, vóór de doorbraken van de landstroken circa 1500 was de oeverafslag veel minder dan na de doorbraken, omdat het oppervlak van de meren kleiner was. Zo'n rekenkundig model sluit natuurlijk niet uit dat er in werkelijkheid wel verhoogde oeverafslag is geweest, waarbij dan echter de wind niet als voornaamste oorzaak aangewezen kan worden. Mijn vermoeden is dat in de periode 1350-1530 de erosie al sterk was en dat menselijke factoren hierin een grote rol speelden. Ter onderbouwing van deze stelling worden enerzijds nieuwe inzichten en bronnen aangevoerd, anderzijds is mijn bewering dat Ramaer zich heeft vergist in de interpretatie van de (schaarse) bestaande informatie.

Door vooral op winderosie te letten koos Ramaer met betrekking tot de periode vóór 1530 een enigszins eenzijdig verklaringsmodel. Overigens kan deze factor na 1530 inderdaad de belangrijkste zijn geworden, gezien de enorme vergroting van het oppervlak. Nu was er in zijn tijd weinig bekend over de economische geschiedenis van de vijftiende eeuw en al helemaal niets over de turfwinning in de Middeleeuwen. Bovendien maakte hij voor de merengeschiedenis in de vijftiende eeuw met name gebruik van één historische bron, proces-verbalen van getuigenverhoren uit de zestiende eeuw. Het betrof een proces over de afbakening van visserijrechten op het Haarlemmermeer tussen de steden Haarlem en Leiden. Hiervan zijn stukken bewaard in het gemeentearchief Haarlem. De getuigenverslagen van de veenbewoners, die het soms ook weer van horen zeggen hadden, waren vaak wat cryptisch. Bovendien heeft Ramaer alleen verslagen van getuigen kunnen gebruiken die voor de stad Haarlem getuigden¹¹. De vragen die de getuigen werden gesteld waren voornamelijk gericht op de data van de doorbaken. De oorzaken van het proces van oeverafbraak kwamen niet aan de orde en over turfwinning werd derhalve niet gerept. Dit laatste was in deze context wellicht ook minder gewenst gezien de rol die de Haarlemmers bij de turfwinning hadden gespeeld, zoals nog zal blijken in dit artikel.

Voor de geschiedenis van de meren zijn de data van de doorbraken van de landstroken tussen de meren op zich niet zo interessant. De doorbraken waren slechts de eindfase van een proces van voortdurende oeverafbraak. Het grootste deel van het land was al voor de doorbraken weggeslagen. Ramaer geeft voor de doorbraken van de landstroken op basis van de proces-verbalen de volgende data. De strook tussen het Oude Haarlemmermeer en het Leidsemeer, waarover de landweg Haarlem-Utrecht liep, brak circa 1472 door, mogelijk, maar niet perse, samenhangend met stormen. Inmiddels is het mijns inziens na het onderzoek van Fockema-Andrae en Gottschalk aannemelijker dat deze doorbraak in 1477 plaatsvond, na de grote Cosmos-en Damianus vloed.¹² De noordelijker gelegen landstrook tussen het Spieringmeer en het Oude Haarlemmermeer brak door in 1509 na een grote storm. Hierop lag een heerweg, een landweg van Haarlem naar Amsterdam.

Hoe de voorgeschiedenis van zo'n doorbraak verliep is voor de noordelijke deels

9 M.H.V. van Amstel-Horák, 'De Rijnlandse morgenboeken, een unieke bron uit het pre-kadastrale tijdperk' in: *Holland* 26 (1994) 87-111, m.n. 95, 106, 108. Over het begrip 'gevouwen morgen' F. Horsten, 'De ontginning van het land van Woerden' in: S. Streefkerk, S. Faber (red.) *Ter recognitie* (Hilversum 1987) 230. Vergelijk ook de artikelen van A.M.J. de Kraker over de Zeeuws-Vlaamse prekadastrale bronnen in: *Historisch Geografisch Tijdschrift* 2 (1984) en 13 (1995).

10 Ramaer, 'De omvang' 118.

11 Ramaer, 'De omvang' 66-82; GAH Inventaris Enschede II nr. Rood 430 en inv. nr. 1064 en 1065.

12 M.K.E. Gottschalk, *Stormvloed en rivieroverstromingen in Nederland II*, 245.

goed te reconstrueren. Belangwekkend hiervoor is het onderzoek van Glaudemans over de geschiedenis van de grenzen van enkele dorpen aan de Spaarndammerdijk. Opmerkelijk is dat al rond 1467 een reorganisatie plaatsvond. Dit betrof de grenzen van enkele parochies onder Haarlem en het vond plaats op verzoek van de bisschop van Utrecht, David van Bourgondië, en met toestemming van de landsheer van Holland, Philips de Goede. Dit gebeurde naar aanleiding van de verplaatsing van de kerk van Nieuwerkerk (zie afb.1). De inwoners Vijfhuizen en Noord-Schalkwijk, twee ten zuidoosten van Haarlem gelegen nederzettingen, gingen voortaan in Haarlem naar de kerk en niet meer in Nieuwerkerk, vanwege, zoals de oorkonde vermeldt: “de periculen met het water bij slecht weer”.¹³ Wellicht was er toen al zoveel land weggeslagen dat de heerweg Haarlem-Amsterdam vaak niet meer begaanbaar was. Ook de opwaaiing zal een rol gespeeld hebben, waardoor de weg bij zwaar weer overstroomde. Hoewel hoofdwegen meestal hoger lagen, op zandstroken en ook opgehoogd, gold dit steeds minder voor deze heerweg die over het hoogveen liep en met de inklinking mee wegzakte.

De slechte begaanbaarheid van de heerweg Amsterdam-Haarlem tussen het Spieringmeer en het Oude Haarlemmermeer wordt geïllustreerd in de stadsrekeningen van Haarlem. Bij stormweer werd de weg voor ‘professionele’ reizigers te onbetrouwbaar. In 1478 keerde de stadsbode van Haarlem terug naar huis toen door zwaar weer het veer over het IJ naar Amsterdam werd stilgelegd. Kennelijk bood de heerweg geen alternatief (meer).¹⁴ De heerweg naar Amsterdam was al eens verlegd vanwege het watergevaar. In 1457 bepaalde het Hoogheemraadschap dat de heerweg die op veel plaatsen afgeslagen was, door de aanliggende dorpen, waaronder ook Nieuwerkerk, verlegd moest worden.¹⁵

De verdere voorgeschiedenis van de doorbraak is te volgen via de oeverafslag van de aanliggende dorpen. Ruim een decennium voor de parochie-reorganisatie had het dorp Nieuwerkerk al zoveel land verloren dat aan het Hoogheemraadschap om vermindering van de waterschapsbijdrage gevraagd werd. Rond 1440 kreeg Nieuwerkerk vermindering van de aanslag van het zogenaamde morgengeld met 200 roeden als compensatie voor land dat recent was weggeslagen.¹⁶ Nu is Nieuwerkerk wel het meest spectaculaire en bekendste voorbeeld, gelegen als het was in de ongunstige, noordoostelijke hoek van de meren, ‘op de sleet van de meer’, zoals de tijdgenoten het uitdrukten. De dreiging was hier zodanig dat het Hoogheemraadschap in 1445 zelfs overwoog om de lokaal onderhouden paalbeschoeiing in beheer te nemen.¹⁷ Het is echter ook het vroegste voorbeeld waaraan het proces van turfwinning en oeverafbraak te zien is. Na het midden van de eeuw is er niets meer te horen over turfwinning in Nieuwerkerk.

Turfwinning

Nu aangetoond is dat er al voor het midden van de vijftiende eeuw aanzienlijke vergroting van de meren plaatsvond, is het tijd verder te gaan met de verklaring. Wat was nu de rol van de turfwinning langs de oevers? Laten we eerst even nagaan waarom men hier turf won. In navolging van de bijdrage van Van de Ven, wat was de kwaliteit van het veen ten noorden van de Rijn? Totdat er nader bodemkundig detailonderzoek is verricht zoals door Leenders voor Brabant, zal men hiermee voorlopig niet verder komen. Immers de moderne bodemkaart geeft alleen een restje hoogveen bij Haarlem en bij het Kaageiland, het overige veen is radicaal verdwenen. Maar in tegenstelling tot het dilemma dat Augustijn aantrof in haar onderzoek met betrekking tot de zandige Vlaamse kustvlakte, – die al vóór de moderne tijd zo radicaal afgeveend was, dat niemand meer iets van veen afwist – , is het voor laag Nederland zeker dat er veel veen gelegen heeft. Immers, ook na 1500 zijn er overvloedige bronnen over de turfwinning. Voorlopig volg ik De Cock en de geoloog Zagwijn in hun veronderstelling dat het veen waarin de meren gelegen waren ook grotendeels hoogveen is geweest, dus turf van een goede brandkwaliteit.¹⁸

Waar en wanneer werd er turf gegraven? De eerste Middeleeuwse bronnen die mij bekend zijn worden gevormd door de rekeningen van de graven van Holland,

13 C. Glaudemans, *Inventaris van Haarlemmerliede en Spaarnwoude* (typoscript Haarlem 1982) Inleiding 1-35; *Handvest Philips van Bourgondië 27 januari 1467* editie *Handvesten Haarlem* etc. (Z.p. 1751), 120.

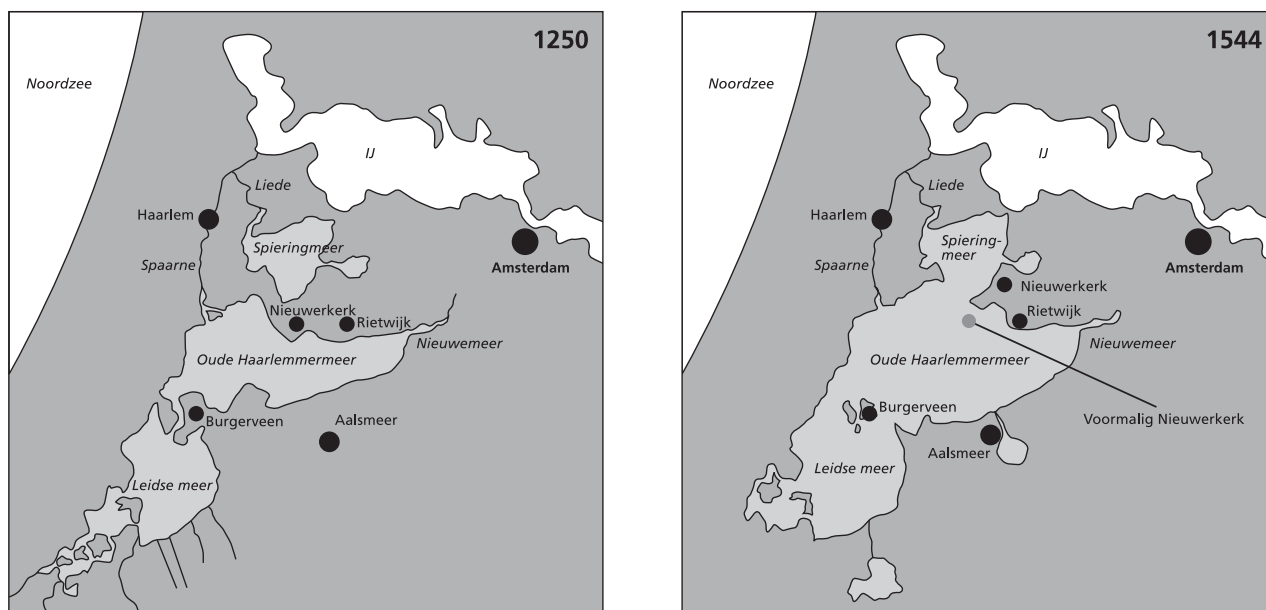
14 Gemeentearchief Haarlem, thesauriersrekening 1478-79, f 72.

15 OAR 12 f 26 mei 1457; Fockema-Andreae, *Het Hoogheemraadschap*, 90.

16- OAR inv. nr. 12 (Groot Register) consent 81 van 20 april 1445, f 95v; Vermoedelijk betrof het een strook land langs het water van 200 r = circa 800 meter diep, een oppervlakte van 200 vierkante roeden zou slechts een derde morgen zijn. 1 Rijnlandse roede = 3,8 m, 1 morgen = 600 vierkante roeden = 0,85 ha: S.J. Fockema-Andreae, *De oude archieven van het Hoogheemraadschap van Rijnland* (Leiden 1933) tabel 1.

17 OAR 12, f 10, 12, 21.

18 Geraadpleegde bodemkaart is L.J. Pons, M.F. van Oosten *De Bodem van Zuidholland. Toelichting bij de bodemkaart schaal 1:200.000* (Wageningen 1974); J.K. de Cock, *Bijdrage tot de historische geografie van Kennemerland in de Middeleeuwen op fysisch-geografische grondslag* (Groningen 1965); W.H. Zagwijn, *Nederland in het Holoceen* (Den Haag 1991), zie bijlagen; Van de Ven, *Leefbaar laagland*, 38 nam dit ook over. Overigens was in de negentiende eeuw nog niet iedereen ervan overtuigd dat er rond de meren veen was geweest en turfwinning had plaatsgehad, vgl. J.F. Pringle, *Pleitredenen over het tiendregt in de Haarlemmer-meer met bijlagen* (Arnhem 1863), 59 e.v.

waarin leveranties van turf vermeld worden onder andere uit Aalsmeer vanaf midden veertiende eeuw. Voor de veertiende eeuw zijn de schaarse gegevens uit diverse reeksen rekeningen bijeen gezet door De Boer in zijn klassieke werk over de sociaal-economische geschiedenis van de veertiende eeuw. Langs de meren zijn vermeldingen van turfwinning vanaf 1383 in Esselijkerwoude, Leimuiden-Rijnsaterwoude en Ter Aar.¹⁹

Turfwinning kwam in de westelijke veengebieden op lokale schaal al veel langer voor, maar belangrijk voor mijn vraagstelling is dat er eind veertiende eeuw definitief een nieuwe fase aanbrak in de turfwinning: tot dan toe gold als belangrijke groeifactor de sterk toenemende vraag van de steden naar turf voor huisbrand en industrie. Vanaf het einde van de veertiende eeuw kwam daar een sterke groeiimpuls bij. Door de verslechtering van de waterhuishouding van de veengronden was het niet meer mogelijk rendabel landbouw te bedrijven. Er onstond een toename van de groei van de turfwinning vanuit de aanbodsector. Het is mogelijk dat deze schaalverandering lokaal, waar een goede kwaliteit turf voorkwam zoals ten noorden van Gouda, al eerder optrad, zie hiervoor de bijdrage van Ibelings.

Turfwinning ontwikkelde zich tot een zeer lucratieve en commerciële bezigheid. Het werd voor mensen met kapitaal interessant om hierin te investeren. Het is dan ook geen wonder dat in de vijftiende eeuw de turfwinning in Rijnland een grote vlucht nam. In de Rijnlandse keuren en protocollen zijn hiervan uiteenlopende sporen te vinden. Echter een volledig beeld geven deze bronnen zeker niet. Immers, men vindt hierin slechts een weerslag van het turfgraven voor zover er overtredingen begaan werden. Wat betreft de spreiding en het tempo van de verveningen zijn de Rijnlandse archiefgegevens dan ook nauwelijks representatief. Op grond van enkele aanwijzingen in de protocollen rijst het vermoeden dat grote overtredingen vooral door kapitaalkrachtige, stedelijke ondernemers begaan werden, maar dat is niet per se representatief voor de intensiviteit van de turfwinning. Voor de turfwinningactiviteiten tussen IJ en Rijn kan voorlopig het volgende beeld gegeven worden. Aan het eind van de veertiende eeuw vonden er overtredingen plaats door Haarlemse of Amsterdamse turfwinners in Nieuwerkerk, dicht bij huis. Dit blijkt uit de oudst bekende Rijnlandse keur over de turfwinning, uit 1492, waarin een verbod gesteld werd op de uitvoer van turf uit de parochie Nieuwerkerk.²⁰ Na de grote oeverafslag tot midden vijftiende eeuw lijken er niet veel overtredingen voorgekomen te zijn. In de jaren veertig en vijftig was er in Aalsmeer het een en ander met Haarlemmers te doen, maar zoals hierboven vermeld, in de veertiende eeuw liep de turfwinning hier al lang. Eind vijftiende eeuw was Haarlem betrokken bij turfwinning in de duinstreek bij Lisse, maar dit is al rond 1400 begonnen, na

Afb. 1. Het Haarlemmermeer met de omringende plaatsen in 1250 en 1544. Het beeld van 1250 berust op een schatting, dat van 1544 op een berekening.

19 D.E.H. de Boer, *Graaf en grafiek* (Leiden 1976), 257.

20 OAR 12, keur 7 f IV.

21 B.J. Wieland Los, 'Een laat-middeleeuwse veenderij aan de Egelantierlaan te Haarlem' in: *Levende natuur* 67 (1964), 112-118. Zie ook de bijdrage van Ibelings.

het openleggen van de venen bij Heemstede. Uit het archief van de bierbrouwers in Haarlem blijkt bovendien dat begin zestiende eeuw Haarlemmers hun turf uit de streek rondom Weesp haalden.²¹ Dit lijkt ver van huis, maar over het water gerekend, via het IJ, viel dat toch wel mee. Raakte de makkelijk te winnen turf in Rijnland op? Ten noorden van de Rijn waren ook Leidenaren actief, onder andere in Hillegom en Aalsmeer.

Overigens waren er ook ten zuiden van de Rijn stedelingen betrokken bij de turfwinning. In de tweede helft van de vijftiende eeuw ging de aandacht van de hoogheemraden vaak uit naar de verveningsactiviteiten van Goudenaren en Rotterdammers in Zegwaard en omliggende dorpen, gelegen bij de zuidelijke landscheiding met Delfland en Schieland. Aan het eind van de eeuw waren er grote activiteiten van Goudenaren en Leidenaren in Alphen en Hazerswoude. Dat hing samen met de aanleg van de Baarlekade langs Hogeveen na 1454 en een kade bij Alphen na 1462. Dit was nodig geworden door de activiteiten in de Hoge Venen achter Hazerswoude die in de jaren dertig voor commerciële turfwinning ontsloten waren.²²

Toezicht op de landschapsreglementering

Het voorkomen van turfwinning langs de meren vanaf midden het midden van de veertiende eeuw is hiermee aangetoond. Bovendien is aannemelijk dat de turfwinning commercieel was, aangezien er stedelijke ondernemers bij betrokken waren. Hoe was nu het toezicht op de turfwinning geregeld en wat deed men om te voorkomen dat de oever uit elkaar viel?

Een deel van de regels is ons schriftelijk overleverd in de vorm van de keuren in de registers van het Hoogheemraadschap van Rijnland. Echter, een deel daarvan was reeds bestaand (gewoonte)recht dat vanaf eind veertiende eeuw werd opgetekend. Dat er al (ongeschreven) regels bestonden blijkt uit de boetes wegens 'overdelft' die de baljuw van Rijnland in de veertiende eeuw oplegde aan turfwinners en uit het feit dat volgens een oorkonde van graaf Willem V uit 1357 de hoogheemraadschappen al keuren uitvaardigden aangaande het vervenen.²³ Aan het begin van de vijftiende eeuw trad er in het toezicht op de turfwinning een formele verandering op. De graaf bepaalde in 1409 dat in Holland de Hoogheemraadschappen voortaan dat toezicht moesten uitoefenen. Daarmee werd de dijkgraaf verantwoordelijk in plaats van de baljuw.²⁴ Dit is te zien als een reorganisatie van bestuurlijke verantwoordelijkheden. Het is te vergelijken met wat er in Nederland is gebeurd met het toezicht op de waterkwaliteit, dat in veel provincies is overgeheveld naar de waterschappen. Er vond dus in 1409 een formele afsplitsing van het algemeen bestuur plaats, een taakverdeling die daarvoor al hier en daar in de praktijk tot stand was gekomen. De reden hiervoor is niet direct overgeleverd, maar het volgende kan verondersteld worden. Is het toeval dat juist een jaar tevoren in 1408 de eerste succesvolle pogingen gedaan zijn tot het laten draaien van poldermolens? Een van die molens stond aan de rand van Leiden, in Zoeterwoude, dus in het bestuurlijke hart van het Hoogheemraadschap van Rijnland.²⁵ Zoals nu bekend is, mede door de bijdrage van Ibelings, werden bij de turfwinning in de vijftiende eeuw poldermolens ingezet. De veronderstelling is daarom dat de beslissing van de graaf uit 1409 genomen is naar aanleiding van de recente toepassing van de poldermolen die een nieuwe fase in de turfwinning inluidde.

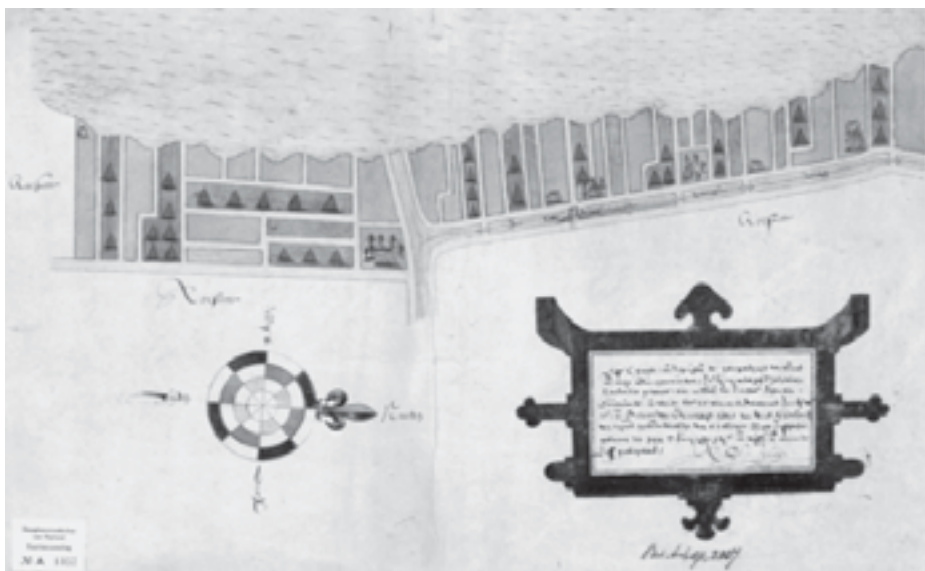
Het toezicht op de turfwinning lag in het beschouwde gebied dus bij de dijkgraaf en hoogheemraden van Rijnland. Wat voor reglementering werd er voor de turfwinning opgesteld en hoe moeten we de bredere doelstelling van die reglementering interpreteren? De turfwinning als zodanig kon men niet verbieden. Het hoogheemraadschap was een organisatie van grondeigenaren en grondgebruikers, deze mensen hadden evenmin een alternatieve brandstof voor turf als de stadsbewoners. De regelgeving was erop gericht de turfwinning aan banden te leggen en de nadelige gevolgen voor de organisatie tot een minimum te beperken. Daarbij lijkt het erop dat men eerst regels maakte voor bepaalde

22 Sloof, Inhoudsopgave OAR 14 f 97; J.L. van der Gouw, *De landscheidingen tussen Delfland, Rijnland en Schieland* (Hilversum 1987), 107.

23 De Boer, *Graaf en grafiek* 255; W.J. Diepeveen, *De vervening in Delfland en Schieland tot het einde der zestiende eeuw* (Leiden 1950), 87.

24 S. van Leeuwen, *Handvesten en privilegieën van Rijnland* (Leiden 1667), 35.

25 A. Bicker Caarten, *Middeleeuwse watermolens in Hollands polderland 1407/08-rondom 1500* (Wormerveer 1990), 50-54.

Afb. 2. Kaart van het Groot- en Kleinburgervveen aan het Haarlemmermeer, getekend door landmeter Adriaan de Bruijn, 1605, OAR atlas 1.357: Het afgeslagen land in het dorp van Rijk Jansdr. De turf staat in hopen te drogen.

gevaarlijke locaties, misschien naar aanleiding van recente concrete gevallen van landverlies, later werden die dan algemeen gemaakt. Er zijn door de moderne beschouwer in de regelgeving drie doelstellingen te onderscheiden: zonerings, compartimentering en zekerstelling van de waterschapslasten.

Zonerings van de turfwinning hield in dat men bepaalde stroken land uitsloot van turfwinning. Hieronder vielen in Rijnland in de eerste plaats stroken land langs de grote meren. Verder betrof dit landscheidingen en hoofdwegen. Wegen, verstevigd en vaak verhoogd, functioneerden in het drassige veen immers nogal eens als kade. Mogelijk gold dit ook voor de al genoemde heerweg Haarlem-Amsterdam die onder andere langs Nieuwerkerk liep. Al in 1392 werd een minimum afstand van 40 roeden (152 m)²⁶ vastgesteld voor het dorp Nieuwerkerk, zoals bekend gelegen aan de noordoostkant van de meren. In 1421 volgde een vergelijkbare keur voor Aalsmeer aan de zuidoostkant. In 1436 werd de afstand voor alle turfwinning rond de meren vastgesteld op 50 roeden (190 m). Alleen voor Bennebroek aan de westkant werd een uitzondering gemaakt. Hier bedroeg de minimum afstand 25 roeden (95 m) – kennelijk was met de heersende westelijke windrichting daar het gevaar voor landverlies kleiner. Op sommige plaatsen bleek zelfs dit niet voldoende. Voor Sloten en Osdorp, ten noordoosten van Nieuwerkerk, werd de afstand later nog verlengd tot 100 roeden (380 m).²⁷ Hier bij het IJ was het gevaar het grootst. Indien het land doorbrak zou het water van het IJ gemeen komen te liggen met de meren, een penibele situatie die zich, zoals bekend, in 1509 toch heeft voorgedaan.²⁸ Het gevaar van uitvenen te dicht bij de meren was evident. Een verbod dat hierbij aansloot was het verbod op het graven van sloten tot in de meren en door banwegen, dat in diverse keuren terugkeert. Op zo'n manier maakte men het meerwater de toegang tot de venen wel heel gemakkelijk. Dit geeft overigens meteen aan waarom vervening langs de meren zo geliefd was. Men kon de turf hier heel gemakkelijk over het water afvoeren en dit gold vooral voor de Haarlemse burgers. Zij zeilden in een keer via hun meer en het Spaarne naar huis. De tweede doelstelling van de regelgeving is hierboven compartimentering genoemd. De hoeveelheid turf die per jaar gegraven mocht worden was aan het begin van de vijftiende eeuw in Aalsmeer beperkt tot vier dagvelden per morgen.²⁹ In de literatuur wordt wel gesuggereerd dat deze hoeveelheid was gebaseerd op wat een gemiddeld boerengezin in een jaar nodig had voor het huishouden. Dit zou enigszins lijken op moderne regels over emissiewaarden: een klein beetje gifuitstoot mag wel. Echter, ook de breedte en diepte van de gaten was vastgelegd. Volgens Fockema-Andraea bedroeg de diepte van 1 dagveld turf in Rijnland 10 turven. Het is nu merkwaardig dat in het begin van de zestiende eeuw beweerd werd dat gaten van 10 turven diep nog vanzelf weer dichtgroeide.³⁰ Wellicht dat

26 OAR inv. nr. 12, keur 7, f 14.

27 OAR inv. nr. 12 keuren nrs. 7, 11, 190.

28 Petra J.E.M. van Dam, 'Gravers, ofzetteren en berriedragers' in: *Tijdschrift voor Sociale geschiedenis* 4, 18 (1992), 447-479.

29 OAR inv. nr. 12 keur 11; OAR inv. nr. 14 f 116vc n.a.v. kwestie met Haarlemmers te Aalsmeer: 1 dagveld turf = 15 roeden lang en 10 turven breed en diep, zie ook Fockema-Andraea, *De oude archieven*, tabel 1.

30 B. Ibelings, 'Het begin van het slag-turven in Holland' in: *Historisch-geografisch Tijdschrift* 1, (1996), 1-10, 8.

31 OAR inv. nr. 12, keur 8.

de norm van 4 voet (1,25 m) die in 1417 voor de breedte van de turfpetten gesteld werd, hiermee ook samenhang.³¹ Vanuit waterstaatkundig oogpunt lijkt me het Rijnlandse beleid correct: Het ging erom de grootte van de gaten te beperken. Toezicht op het beheer van turf als schaarse brandstof was niet in het geding.

De derde doelstelling van de reglementering van de turfwinning is hiervoor omschreven als zekerstelling van de waterschapslasten. Deze doelstelling van de regels was het meest direct gericht op het behoud van de organisatie. De zekerstelling kon verscheidene vormen aannemen, mede afhankelijk van de turfwinningstechniek en de economische ontwikkelingen. De bekendste vormen waren de verplichting om de uitgeveende grond weer rendabel te maken door houtbeplanting en het verwaarborgen van uitgeveend land op onroerend goed. De ontwikkeling van dit beleid is voor dit artikel minder relevant maar hoop ik in mijn proefschrift te behandelen, mede in het kader van de laat-middeleeuwse energiecrisis.

Men accepteerde dus dat het land werd afgegraven, maar dat moest beheerst en bij wettelijke regeling geschieden, zodat het land voldoende verdedigbaar bleef tegen het water en men de belastingen ten behoeve van het onderhoud van de kunstwerken kon blijven betalen. En hiermee werd behalve het waterstaatsbelang natuurlijk een veel ruimer maatschappelijk belang gediend.

Toezicht op de verveningsreglementering

Nu we gezien hebben hoe de regels in elkaar zaten, is het tijd voor de laatste vraag: hoe was het toezicht op de turfwinning in de praktijk geregeld? De literatuur leert dat het handhaven van de regels vooral problemen met zich mee bracht als de turfwinners stedelingen waren. Dit nu blijkt ook te gelden voor de oevers van de meren. Gebrekkig toezicht werkte overmatige delving en het doorgraven van waterscheidingen in de hand, hetgeen de afkalving bevorderde.

Laten we een aantal gevallen van turfovertredingen op de oostelijke oever bekijken. Tussen 1445 en 1448 werden enkele turfwinners aangeklaagd wegens het uitvenen te dicht bij de meren: Dirc Jansz., Barthout Symonsz., Claes Lief en Adriaen van Zanen. Aangezien de burgemeesters van de stad Haarlem het voor hen opnamen waren dit poorters van Haarlem. De bijstand in rechte pakte gunstig uit, men werd vrijgesproken en er werd uitstel van beslaglegging overeengekomen met de dijkgraaf van Rijnland. In de jaren 1450 tot 1454 werd een groep van tien turfwinners door de dijkgraaf aangeklaagd voor het doorgraven van een noodweg en een banweg in Aalsmeer: Pieter Jansz., Aernt de Visscher, zijn broer Jan Geybrechtsz., Claes Martijnsz. Jacob Berwoutsz., Jan Jacobsz., Willem Aerntsz., Jan Pieterz., Willem Mertijnsz. en Claes Bey. Ook hier werd in de protocollen niet vermeld dat het Haarlemse poorters waren maar de betrokkenheid van de stad Haarlem bij de procesgang wijst erop dat een aantal van hen in ieder geval poorters waren. Nader lokaal onderzoek en verhoor van de aangeklaagden wees uit dat zij en hun gezellen toestemming hadden gekregen voor de doorgravingen, om bij hun land te kunnen komen om veen te halen. De toestemming had men gekregen van de in functie zijnde schout van Aalsmeer, Luytgen Jan Verwersz., en van de vorige schout, Boen, tegen jaarlijkse betalingen van een Rijns- en een Beiers gulden.³² Aernt de Visscher verklaarde dat bij gebrek aan geld de kaden in het verleden al vaker open waren blijven liggen. Bovendien duurden schoutaanstellingen enige jaren. Het een en ander betekent dat deze ondernemers zeker al in de jaren veertig aan het werk waren en misschien al veel eerder. De zaak liep voor de verveners met een sisser af want de hoogheemraden besloten hun te laten gaan en de twee schouten een vrij lage boete op te leggen van elk 5 pond.

Frappant is dat in 1456, kennelijk naar aanleiding van deze zaken, de keuren op de turfwinning in Aalsmeer uit 1421 en 1436 werden verzwaaard. Voorheen mochten Haarlemmers die in Aalsmeer grond bezaten van elke morgen vier dagvelden uitvenen met een maximum van 32 dagvelden per jaar. Op overtreding van deze maxima stond een boete van ten hoogste 10 L per overtreding. In 1456 werd de

³² OAR inv. nr. 14 f 11vd 19vb, 21vc, 25, 27, 28, 36v, 67, 112a regeling 6 mei 1455. Vgl. aantekeningen zelfde folia in Sloof, Inhoudsopgave OAR 14.

keur veranderd, voor iedere 10 dagvelden te veel betaalde men 10 L. Tussen de regels door lezen we dus dat men met tientallen dagvelden per jaar over de norm heenging. Dan volgde er een merkwaardige draai in het verslag van de rechtszitting, die waarschijnlijk in Haarlem werd gehouden. Er werd protest aangetekend, omdat de Haarlemmers meenden dat er met deze regeling voor hen dan niets meer te vervenen viel. Hierop werd de keur anders gesteld: voortaan mocht men uit een stuk land per morgen 2,5 dagvelden uitvenen en mocht men in totaal niet meer dan 20 dagvelden uitvenen, hoeveel land men ook had. Verder werd er kennelijk ook heftig gediscussieerd over Haarlemmers die uit huurland turf dolven. Een scherpe gestelde sanctiebepaling hierover in de conceptkeur is ter plekke doorgehaald en vervangen door een mildere formulering.³³

Wat valt in deze gang van zaken op? De schout van Aalsmeer werd jarenlang omgekocht om de keuren van Rijnland te kunnen overtreden. Als het er op aankwam voerden de hoogheemraden hun bestraffing van Haarlemse poorters niet met harde hand uit, maar volgden ze een onderhandelingsstrategie. Bovendien was de turfwinning kennelijk dermate lucratief dat het de moeite loonde om voor de afvoer van de turf omkoopgeld te betalen en een kanaal te graven door twee bestaande belangrijke wegen heen die rechtstreeks vielen onder de jurisdictie van het Hoogheemraadschap.

De politieke dynamiek

Bij de beoordeling van bovenstaande voorbeelden van falend overheidstoezicht is het van belang de ontwikkeling van de staat in de late middeleeuwen in het oog te houden. Ten eerste, de staat kende nog een vrij platte en weinig geïntegreerde structuur. Dijkgraaf en hoogheemraden stonden wat betreft de rechtspraak niet hoger in de staatshiërarchie dan de steden. Zij hadden in de praktijk niet voldoende (rechts)macht over poorters om hen te berechten. Zo kon het gebeuren dat de betalingsregeling of compositie van 1455 voor de rest van de eeuw functioneerde als een soort convenant. Het legde de verhouding tussen de Haarlemse turfwinners in Aalsmeer en het Hoogheemraadschap vast. Dit blijkt uit de Informatie van 1514, een landsheerlijk onderzoek naar de welstand op het platteland.³⁴

Wat betreft het omkopen van de schouten van Aalsmeer in de jaren vijftig, hier moeten we naast de structurele ook naar de conjuncturele ontwikkeling van de staat kijken. Enerzijds zijn er uit de landsheerlijke periode meer gevallen van corruptie van landsheerlijke ambtenaren bekend, anderzijds was dit een onvermijdelijk en geaccepteerd aspect van de staatsstructuur.³⁵ De staat kon nog geen voldoende, 'fulltime', betaalde ambtenaren financieren. Ondermeer het belastingniveau was daarvoor niet toereikend. Tussen corruptie en patronage bestaat een geleidelijke overgang en normaliter bestond er voor het geven van geschenken, steekpenningen en dergelijke een algemeen geaccepteerde balans. Belangrijk zijn echter momenten, waarop corruptie aan de kaak werd gesteld. Vaak betekende dit een verschuivend machtsevenwicht in een maatschappij die zijn samenhang vond in facties en familiebanden. Een aspect hiervan kon zijn dat een nieuwe groep machtsmiddelen van de vorige overnam, in het bijzonder de staatsfuncties. Verschuiving van de macht is aan het begin van de vijftiende eeuw heel evident. Na de chaos ten gevolge van de burgeroorlog en opstanden van de jaren twintig onder het mislukte bewind van gravin Jacoba van Beieren, kwam met Philips de Goede in 1428 een nieuwe dynastie binnen, de hertogen van het Bourgondische huis. Voor de verklaring van bovenbeschreven ontwikkelingen zijn dan twee zaken van belang. Wat betreft de structuur, het Bourgondisch bestuursapparaat, geworteld in de Franse traditie, was al veel verder ontwikkeld dan het Hollandse. Wat betreft de conjunctuur, de Bourgondiërs hadden tijd nodig om zich te vestigen en om het centrale gezag te herstellen. Beide omstandigheden leidden, met enige vertraging, tot hervormingen.

Derhalve houdt mijn stelling enerzijds in dat het inherent was aan het type staatsvorm van de vijftiende eeuw dat de regels regelmatig werden overtreden. In deze zin droeg

33 OAR inv. nr. 12 keur 15, 1436; inv. nr. 14 f 116vc 24 feb. 1456.

34 R. Fruin (red.), *Informatie up den staet* etc. (Leiden 1866) onder Aalsmeer.

35 W.P. Blockmans, 'Corruptie, patronage, makelaardij en venaliteit als symptomen van een ontluikende staatsvorming in de Bourgondisch-Habsburgse Nederlanden' in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 11 (1985), 231-247.

de zwakheid van de overheid in de late middeleeuwen permanent bij tot de afbraak van de meeroevers. Anderzijds is mijn stelling dat een tijdelijke staatsverzwakking, samenhangend met de wisseling van dynastie, een factor is geweest die juist begin vijftiende eeuw heeft bijgedragen aan de kwaliteitsverslechtering van het toezicht op de turfwinning langs de meren. Zo kunnen de processen over de corruptie in Aalsmeer vanaf 1445 ook geïnterpreteerd worden als uiting van de Bourgondische centralisatie- en moderniseringsbeweging.

Conclusie

Het voorgaande is als volgt samen te vatten. Het Haarlemmermeer is ontstaan nadat, door doorbraken in 1477 en in 1509, de bestaande veenmeren zijnde het Spieringmeer, het Oude Haarlemmermeer en het Leidsemeer ineen vloeiden. Deze doorbraken zijn te beschouwen als de eindfase van een langdurig proces van oeverafkalving. Het representatieve voorbeeld van Nieuwerkerk in de noordoosthoek van de meren toonde aan dat er in ieder geval al in de eerste helft van de vijftiende eeuw grote landverliezen optraden.

Behalve erosie door golfslag zoals Ramaer stelde, blijkt vanaf het eind van de veertiende eeuw vooral de turfwinning langs de meeroevers van belang bij de meeruitbreidingen. Al in eerdere perioden is hier turfwinning aantoonbaar, maar eind veertiende eeuw ging deze turfwinning een nieuwe fase in door de snel groeiende vraag van de steden en de achteruitgang van de landbouw op het veenland dat door inklinking te nat was geworden. Het betrof hier gedeeltelijk hoogveen, dat een zeer goede brandkwaliteit had, en gedeeltelijk laagveen, dat een minder efficiënte brandstof was maar voor industriële doeleinden zoals de bierbrouwerij toch zeer gewild was. Het is dan ook geen wonder dat ondernemers van stedelijke herkomst in de turfwinning rondom de meren investeerden, voornamelijk in de aanleg van kanalen voor afvoer van de turf. Rondom de meren waren dit vaak burgers van Haarlem.

Het hoogheemraadschap van Rijnland had vanaf 1409 formeel het toezicht op de turfwinning, een datum die wellicht samenhangt met de uitvinding van de poldermolen in 1408, die in de vijftiende eeuw werd ingezet bij turfwinning. De regelgeving van het Hoogheemraadschap was in wezen meer gericht op handhaving van de organisatie en daarmee van het onderhoud van de kunstwerken, dan op behoud van het landschap. De doelstellingen waren zonerings- en compartimentering van de turfwinning en het zekerstellen van de waterschapslasten.

Uit enkele processen voor de rechtbank van het Hoogheemraadschap van Rijnland is duidelijk geworden dat de hoogheemraden ten aanzien van turfwinners uit de steden een onderhandelingsstrategie volgden en dat de schouten, de lokale landsheerlijke ambtenaren, corrupt waren. Ter verklaring hiervan geldt dat de laatmiddeleeuwse staat weinig bureaucratisch en professioneel was en dat dergelijke praktijken dus inherent waren aan de structuur. Bovendien werd de vijftiende eeuw gekenmerkt door een proces van schaalvergroting. Hierbij was de economische expansie van de steden, in het bijzonder de turfwinning, al wel regionaal gericht. Echter, het politieke toezicht van de Bourgondische staat, in het bijzonder gericht op het landschapsbeheer, was nog niet voldoende georganiseerd om op regionaal niveau effectief te zijn. Anderzijds had de maatschappij rond 1430 een dieptepunt doorgemaakt. De burgeroorlogen samenhangend met de overgang van het Beierse naar het Bourgondische huis, hadden de maatschappij economisch en politiek ontwricht. Het is daarom aannemelijk dat de oeverafbraak van de meren juist in het begin van de vijftiende eeuw enorm versneld is.

De eindconclusie is dat bij het ontstaan van het Haarlemmermeer twee belangrijke historische factoren betrokken moeten worden. De economische factor was de snelle opmars van de turfhandel, gevoed door een sterke groei van zowel de vraagzijde als de aanbodzijde vanaf het eind van de veertiende eeuw. De politieke factor was de zwakke organisatie op regionaal niveau en het gezagsvacuüm in de jaren twintig, dat pas in de loop van de volgende decennia weer opgevuld kon worden.

Summary

According to traditional views, based on the work of the well-known 19th-century civil engineer Ramaer, the Haarlem Lake has been formed as a result of erosion of the shores of some small, natural peat lakes. This article investigates the various factors contributing to the erosion from an interactive point of view. It argues that in the period before 1530 more emphasis should be put on the importance of the anthropogenic factors, in particular commercial peat cutting and insufficient public control. From the shores of the lakes peat was extracted by entrepreneurs from towns nearby. Law cases show that the authorities in charge of landscape preservation, the Rhineland waterauthorities, did not meet their goals. The Rhineland court was not competent for citizens, although it managed to bring about treaties with the townsmen regulating the yearly output. In addition, public control suffered a severe crisis in the 1420's, when civil wars occurred in the wake of a dynastic takeover. As such the formation of the Haarlem Lake can be attributed to factors similar to the ones causing the major landlosses in the province of Brabant and the demolition of the dunes in northern Flanders, studied by Leenders and Augustyn.